

РЕЦЕНЗІЇ

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович,
доктор історичних наук, професор кафедри
інтелектуальної власності та цивільного
права,
КІРСЄВА Вікторія Олександрівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин

П. С. Коріненко Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз / П. С. Коріненко. – Тернопіль, 2015. – 496 с.

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в нашій країні, пов'язані з ринковою трансформацією народного господарства, вимагають науково обґрунтованої розробки й реалізації нових концепцій і моделей розвитку. Історичний досвід свідчить, що такі глобальні зміни в суспільстві, як зміна форм власності на землю – справа не одного року і навіть не десятиліть. Цей процес спричиняє зміни в політиці, економіці держави та психології людей. Земельні відносини змінюються не стихійно, їх трансформацію зумовлюють історичні особливості суспільного розвитку та відповідна політика влади, яка чи прискорює, чи уповільнює ці зміни. За умов сучасного формування аграрної політики важливого значення набуває наукове вивчення аграрної історії України, аграрних перетворень. З огляду на це, монографія Павла Степановича Коріненка є надзвичайно актуальним та цікавим дослідженням, в якому на широкому колі джерел висвітлено трансформацію земельних відносин в українському селі упродовж IX – початку XXI ст. Автором справедливо зазначено, що земельні відносини в українському селі за своєю сутністю і спрямованістю мають глибинне історичне коріння і зумовлені формуванням сталих і результативних інститутів володіння, користування і розпорядження землею.

Структурно рецензована монографія складається з шести розділів і вісімнадцяти підрозділів. Це свідчить про ґрунтовність проведеного П. Коріненком аналізу обраної ним для дослідження теми. У першому розділі монографії «Методологія, історіографія та джерела дослідження» розкрито науковий інструментарій, яким послуговувався автор. З метою всебічного розкриття теми дослідження істориком застосовано різноманітний методичний інструментарій. В арсеналі науковця не лише традиційні методи (наприклад, ретроспективний, описовий, аналітико-синтетичний, індуктивний та гіпотетико-дедуктивний), але й такі сучасні, як структурний, цивілізаційний, компаративістський. Усе це дозволило П. Коріненку окреслити чіткий алгоритм наукових зусиль та вийти на їх очікувані результати. Аргументовано доведено, що геостратегічне розташування українських земель зумовило специфіку формування земельних відносин в українському селі. Відсутність національної держави та панування іноземних еліт визначало вектори трансформації земельних відносин в українському селі. Залучений до роботи історіографічний доробок та джерельна база достатньо репрезентативні й дозволили автору рецензованої монографії повномірно зреалізувати завдання наукового пошуку.

Другий розділ монографії «Формування системи землеволодіння і землекористування у Київській Русі та її трансформації під час Перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (середина IX – середина XVII ст.)» присвячено хронологічному періоду, який був позначений структурними змінами земельних відносин. Слушною є думка автора стосовно того, що в основі трансформації земельних відносин доби Київської Русі (IX – середини XIII ст.) було утвердження державної власності на землю. Остання ж в особі великого князя на певних умовах надавала землі у користування, на яку з часом, наприклад, церква набувала права власності. У розділі детально схарактеризовано

князівське, боярське, вотчинне, церковне землеволодіння. Не викликає сумніву теза про те, що основними напрямками зростання земельної власності у панівної верхівки були займанщина, викуп за борги селян, дарування тощо. Переконливим є твердження автора про те, що первинною у земельних відносинах була трансформація, що призвела до поділу суспільства на тих, хто володів землею і тих, хто мав право лише на певних умовах нею користуватися. У селян у зв'язку з тривалим терміном користування землею склалося враження, що належна їм земля є їхньою власністю. Окремо дослідник зупинився на характеристиці змін у системі землекористування після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства (XIV – друга половина XVII ст.). Відзначено, що основним землевласником стала Литовсько-польська держава, яка продовжила попередню практику роздачі на певних умовах земельного фонду українській та польській шляхті. Проаналізовано нормативно-правову базу, яка протягом XVI ст. «узаконила» земельні права польської шляхти, обмежила такі можливості для української шляхти і позбавила такого права українське селянство. Обґрунтовано є думка автора, що в українському селі Литовсько-польської доби сформувався три типи господарювання: приватновласницьке – переважно польське, українське общинне та подвірне (на правах користування земельними ділянками).

У третьому розділі «Трансформації земельних відносин у роки Української національної революції та Гетьманщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.)» висвітлено структурні зміни у землекористуванні українського села упродовж другої половини XVII – кінця XVIII ст. Значну увагу в розділі приділено результатам Української національної революції. Науковець відзначив, що у посталій Гетьманщині було ліквідовано земельну власність польських латифундистів. Землевласниками стали козацька старшина. Козаки і селяни також отримали землю в користування. Однак, зважаючи на того часні зміни, ці трансформації виявилися короткотерміновими. Перебування українських територій у складі інших держав зумовило трансформацію земельних відносин відповідно до правових та економічних потреб цих країн. На думку П. Коріненка, з-поміж різних законодавчих актів, що стосувалися аграрного сектору найбільш прогресивним був загальноавстрійський Урбаніальний патент Йосипа II від 10 лютого 1789 р. Ним визначалося, що податок, який селянин зобов'язаний був виплачувати поміщикам, мав сплачуватися грошима і дорівнювати 17 % селянського доходу. Панщина була скасована. «Майнове право» поміщика на землю, з якої селянин не міг бути зігнаний і яку він міг успадковувати, обмежувалося правом стягувати прибутковий податок у розмірі 17 %.

Резонним є судження історика стосовно того, що впродовж першої половини XIX ст. із розвитком товарно-грошових відносин на українських землях поглибилася майнова диференціація селянства. У зазначений період сільське господарство почало набувати підприємницького характеру за рахунок товаризації великих поміщицьких, а дещо пізніше і середніх господарств. Скасування кріпацтва в 1861 р. загалом стимулювало розвиток сільського господарства України. Проте з часом актуалізувалася проблема малоземелля значної частини селян, яка особливо ускладнилася на початку XX ст. Загострювали ситуацію на селі такі пережитки минулого, як збереження великого поміщицького землеволодіння, наявність обмежень щодо купівлі, продажу та застави землі. Характерною рисою проведення Великої реформи 1861 р. було те, що строк перехідного періоду встановлювався не менше 20 років з часу законодавчого оформлення положень реформи з урахуванням фактору диференціації за регіонами.

Складно не погодитися з міркуваннями П. Коріненка про те, що столипінська аграрна реформа прискорила перехід села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала впровадження агрономічних заходів та посилила тенденцію до зростання товарного, підприємницького виробництва.

Четвертий розділ «Пошук шляхів реформування земельних відносин урядами Української Народної Республіки, Українською Державою, ЗУНР, білогвардійськими та радянськими урядами у роки Української революції (1917–1921 рр.)» складається з таких

підрозділів: основні напрями боротьби за землю (березень 1917 – березень 1918 рр.), корегування земельних відносин в добу Української Держави, курс Директорії УНР на соціалізацію землі, особливості земельної політики ЗУНР, земельна політика білогвардійців в українському селі, радикалізм у вирішенні земельного питання радянських урядів. Автор монографії правильно вважає, що радикалізація аграрного питання у 1917–1921 рр. була зумовлена соціально-економічними і суспільно-політичними чинниками, визначальне місце серед яких належало малоземеллю. Пошуки політичними партіями, режимами шляхів вирішення земельної справи спрямовувалися в основному на розробку планів наділення селянства землею. Зміст підготовлених українськими національними урядами аграрних програм, як справедливо зауважує автор рецензованої монографії, втілювався у двох концепціях. Республіканські сили запропонували програму соціалізації землі: зрівняльного та безкоштовного її розподілу в користування незаможних селянських верств, вдосконалену в подальшому Директорією УНР. Консервативні національні сили Української Держави П. Скоропадського розробили аграрну реформу, спрямовану на створення за рахунок викуплених у великих землевласників земель трудового середнього землеволодіння.

П. Коріненко слушно зауважив, що інститут власності на землю, що був в основі всіх дискусій періоду революції, пройшов шлях еволюції від повного скасування у 1917–1918 рр. Центральною Радою до визнання Директорією УНР у 1920–1921 рр. Розробка аграрних реформ різними урядами розпочиналася із заснування земельного міністерства та підпорядкованих йому урядових структур, які безпосередньо опікувалися відповідною підготовкою юридичних та економічних аспектів реформи та створенням мережі місцевої земельної адміністрації. Окремим інститутом аграрної політики стали урядові комісії, практика скликання яких набула особливого розвитку за часів Української Держави. Позитивною рисою їх діяльності було поєднання суспільно-політичних аспектів аграрної реформи (з'ясування громадської думки) з економічними розрахунками провідних фахівців сільськогосподарської галузі. Про це слушно йдеться у рецензованій монографії.

Аграрна політика українських урядів формувалася під впливом екстремальних чинників воєнного часу. Набутий українськими урядами 1917–1921 рр. теоретичний та практичний досвід підготовки аграрної реформи засвідчив неможливість її здійснення еволюційними засобами під час революційних подій. Часто намагання селян пришвидшити законне отримання землі завершувалося її самочинним захопленням. Поряд із планами наділення широких верств селянства землею багатогранність аграрного питання вимагала розробки низки інших важливих для розвитку сільськогосподарської галузі заходів та певного часу для їх апробації.

У п'ятому розділі «Трансформації земельних відносин в умовах перебування українських земель у складі радянської, польської, держави та під час німецької окупації (1921–1944 рр.)» схарактеризовано зміни в аграрній сфері в 20–40-х рр. ХХ ст. Складно не погодитися з міркуванням автора про те, що реалізація аграрної політики більшовицької партії у цей період визначалася фактором ведення війни. Знищення приватної форми власності у сільському господарстві, застосування ревізійних методів щодо селян під час реалізації продовольчої розкладки призвели до втрати селянами стимулів до праці та різкого погіршення стану аграрного сектора. Після перших невдалих спроб насадження комунізму деякі представники влади змушені були визнати, що психологія селян досить повільно піддається комуністичному і колективістському впливам. Найпершою перешкодою на шляху до колективних форм господарювання вважалося притаманне селянам «бажання мати своє власне господарство, бути господарем і володарем у своїй родині». Тобто, характерною рисою українського селянина був чітко виражений індивідуалізм, який стимулював неприйняття ним колективних форм господарювання. Нова економічна політика спричинила зміни в духовному житті селянства, «оживила» його економічні та політичні інтереси, пригнічені політикою «воєнного комунізму», стимулювала господарську ініціативу. Дослідження соціально-економічного становища українського села у роки непу дозволило П. Коріненку аргументовано довести, що використання ринкових механізмів

саморегулювання аграрної економіки у цей період не було домінуючим. Радянською владою широко використовувалися адміністративні методи економічного управління. Центральне місце у духовному житті селянина 20-х рр. XX ст. посідали ідеї й соціальні почуття, які виникали на ґрунті аграрних відносин. Саме духовні основи, пов'язані з землею, про що правильно зауважує дослідник, визначали типологічні особливості внутрішнього світу селянина. Прагнення мати більше землі й займатися на ній індивідуальним господарством було виявом глибинної селянської соціально-психологічної сутності. За радянської доби держава стала єдиним власником землі, яка оголошувалася всенародним надбанням. Як справедливо зауважує П. Коріненко, так було вирішено один із складників земельних відносин – питання про володіння землею. Ця трансформація збіглася у часі з проголошеним курсом на індустріалізацію країни.

Реформування земельних відносин за доби незалежності стало предметом студіювань шостого розділу монографії «Земельні відносини в Українській РСР 1944–1991 рр. та курс на їх реформування у добу незалежності України». З найвагоміших результатів дослідження є обґрунтований висновок автора про те, що основний здобуток доби незалежності – проведення аграрної реформи, яка принципово змінила питання власника землі, ліквідувала монополію держави та утвердила приватну власність на землю. З'явилася реальна можливість поширення різних форм земельної власності, їх правової рівності тощо. Істориком розкрито, що зміни виявилися настільки масштабними, що стали економічною революцією в аграрному секторі України.

Таким чином, у монографії П. Коріненка з'ясовано стан наукової розробки теми, концептуальні основи і фактологічні пріоритети історіографії, висвітлено зміни у землеволодінні та землекористуванні, зумовлені інкорпоративними процесами та аграрними реформами.

Враховуючи складність обраної для дослідження теми, зрозуміло, що робота не позбавлена моментів, що носять дискусійний характер. Не можна сказати, що весь фактологічний масив із обраної тематики вичерпно проаналізовано. Деякі аспекти випали з поля зору дослідника, в чомусь він, можливо, не захотів повторювати попередніх авторів.

Загалом дослідження П. Коріненка є завершеним у межах визначених автором мети й завдань, самостійно виконаним, оригінальним науковим дослідженням із актуальної наукової проблеми, з'ясування якої є предметним внеском у висвітлення аграрної історії України і має важливе практичне значення. Це видання стане у нагоді не лише фаховим історикам-науковцям, а й учителям, студентам і всім, хто цікавиться вітчизняною аграрною історією.

*Надійшла до редакції 07. 11. 2016
Затверджена до друку 25. 11. 2016*

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології та
спеціальних галузей історичних знань
Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

**Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний довідник / упоряд.:
В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 220 с. : фото.**

У сучасних умовах все більшого значення набувають регіонально-історичні дослідження, оскільки вони дають змогу осмислити роль регіональних чинників у житті